

figures in Appendices or for important articles cited in chapters. A study by Eilers and Borgdorff for instance on the Analysis of Tuberculosis deaths is mentioned more than once in the text but it is missing from the bibliography and can not be found using Medline or Google searches. There are additional problems of documentation. On a technical note, the use of Standardized Mortality Ratio's in the presence of important mortality differences for specific diseases by subgroups of age and gender is dubious. Standardization alone can not substitute for the comparison of specific rates in subgroups of which only some have been provided.

In summary, Futselaar's thesis has identified an important research area that could be fruitfully explored. To examine the thesis, some baseline data need to be presented for discussion however. This information should include mortality by cause of death for relevant age categories (by sex by year) in Denmark and the Netherlands, together with the population counts for these categories. It will then be possible to evaluate any changes in mortality over time in specific subgroups in the two countries. Once comparative mortality patterns have been established, it may be necessary to explore potential explanations in terms of nutrition or other causes. From Futselaar's account to date it is not yet clear which patterns, if any, require such explanation.

L.H. LUMEY, COLUMBIA UNIVERSITY

Meijers, Erica, *Blanke broeders – zwarte vreemden. De Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de apartheid in Zuid-Afrika 1948-1972* (Dissertatie Theologische Universiteit Kampen 2008; Hilversum: Verloren, 2008, 236 blz., ISBN 978 90 8704 037 6).

In dit boek – de handelseditie van het proefschrift dat zij verdedigde aan de Protestantse Universiteit te Kampen – schetst Erica Meijers de gewijzigde houding van de twee grootste protestantse kerkgenootschappen van Nederland tegenover apartheid. Vlak na de Tweede Wereldoorlog onderhielden deze Nederlandse kerken in hun contacten met Zuid-Afrika uitsluitend banden met hun 'blanke broeders', de Afrikaners die de gereformeerde kerken in Zuid-Afrika domineerden. Maar aan het begin van de jaren zeventig – de periode waarmee haar boek eindigt – waren niet langer de Afrikaners maar de 'zwarte vreemden' de belangrijkste discussiepartners over de vraag hoe er een einde kon komen aan apartheid. Binnen een kwart eeuw veranderden de Nederlandse kerken in de woorden van Meijers 'van een wit naar een zwart perspectief' en verschoof de aandacht 'van Paul Kruger naar Nelson Mandela'. Cruciaal in deze verschuiving van loyaliteit was de realisatie dat er hier sprake was van ongelijke machtsverhoudingen. Het racisme van de apartheid kon niet beëindigd worden door een christelijke dialoog aan te gaan met hen die deze macht bezaten. Velen binnen deze Nederlandse kerken werden ervan overtuigd dat solidariteit met de onderdrukten de enige manier was om een einde te maken aan apartheid. Voor hen die bekend zijn met de naoorlogse Nederlandse geschiedenis (of zelfs de westerse wereld) zal deze geconstateerde verschuiving in het kerkelijk denken nauwelijks verrassend zijn. Meijers doet ook te weinig moeite om in kritisch gesprek te gaan met de bestaande historiografie, hoewel zo'n gesprek haar eigen betoog had kunnen verlevendigen. Bovendien zou het aardig zijn geweest als ook de kleinere protestantse kerkgenootschappen deel hadden mogen uitmaken van

haar studie, want een aantal kerken onderhield nauwe banden met de 'blanke broeders' tot ver in de jaren tachtig. Door deze ontwikkelingen niet mee te nemen, kon zij de verhaallijn strak houden, maar is deze beschrijving van de overgang van 'blanke broeders' naar 'zwarte vreemden' niet meer dan een bevestiging van onze inzichten uit die tijd over de veranderingen die plaatsvonden binnen de grote protestantse kerken van de jaren vijftig tot de jaren zeventig.

De kracht van het boek ligt dus niet in het vrij voorspelbare macro-argument, maar in de goed, zelfs uitstekend gedocumenteerde beschrijving, waarbij uitgebreid en systematisch gebruik is gemaakt van kerkelijke archieven over die periode die niet altijd even toegankelijk zijn. Dankzij Meijers hebben we nu veel meer kennis over de correspondentie tussen kerkelijke leiders en inzage in de brieven die Nederlandse protestanten schreven aan hun 'blanke broeders' in Zuid-Afrika, waarin vaak een geladen atmosfeer aanwezig was. De presentatie en analyse van de gegevens die uit het archiefonderzoek naar voren kwamen, maken het boek vrij omvangrijk, maar geven ook een schat aan informatie over de standpunten van de verschillende kerkleiders in het debat over apartheid.

Meijers laat zien dat veel kerkelijke leiders al lang voor het bloedbad van Sharpeville in 1960 – waarbij de politie het vuur opende en 69 zwarte demonstranten doodde – toenemende kritiek op apartheid hadden ontwikkeld. Maar toch bleven de kerken diep verdeeld over dit onderwerp en werden veranderingen zeker niet snel en vanzelfsprekend doorgevoerd. Er waren veel verschillen van inzicht over de juiste strategie om Zuid-Afrika te ontwikkelen. Daarnaast kibbelden kerkelijke leiders over de wijze waarop kerken zich zouden mogen mengen in politieke kwesties als apartheid. Ze voelden zich steeds meer geroepen om te reageren op wereldwijde veranderingen, maar stonden niet op één lijn en slaagden er dus niet in om adequaat te handelen. Vooral de strijd tegen racisme en de financiële steun voor gewa-

pende bevrijdingsbewegingen zoals die door de Wereldraad van Kerken in 1969 was vastgesteld in het *Programme to Combat Racism (PCR)* veroorzaakten een venijnig debat binnen deze kerken. Het felste verzet kwam uit de Gereformeerde Kerken, die nauw contact bleven houden met de Afrikaner kerken via de orthodoxe Gereformeerde Oecumenische Synode (GOS). Het duurde nog tot 1978 voordat zij zich volledig wilden scharen achter het PCR. Maar ook in de Hervormde Kerk klonken protesten tegen dit programma. Hoewel de hervormden al lange tijd zeer actief waren in de Wereldraad van Kerken en door het verzet tegen apartheid van deze Raad op groter afstand stonden van de Afrikaners, werd het PCR ook door hen niet zonder slag of stoot geaccepteerd. Zij aanvaardden dit programma in 1972. In deze debatten speelden niet alleen kerkelijke lichamen, maar ook individuen een rol. Zo had Jone Bos – de activistische vader van de huidige minister van Financiën – een belangrijke rol in het opvoeren van de antiapartheid campagne in kerkelijke kring. Kerken werden volgens Meijers geconfronteerd met een 'complex van veranderingen' zowel binnen het kerkelijk leven als daarbuiten, waarbinnen de discussie over apartheid in Zuid-Afrika zich langzaam een plaats veroverde.

Wat misschien het meest opvalt in het betoog van Meijers is dat Nederlandse protestanten zich nog zo lang afzijdig hielden van zwarte kerken en leiders. Zelfs de meest actieve strijders tegen apartheid hadden in de jaren zestig vooral aandacht voor bijvoorbeeld de gewezen Afrikaner dominee Beyers Naudé, die zich in Zuid-Afrika door activiteiten vanuit zijn Christelijk Instituut verzette tegen apartheid. Jarenlang na de ontzetting over Sharpeville bleven de traditionele zwarte kerken buiten beeld. Die verschuiving vond pas een decennium later plaats, door de opkomst van de bevrijdingstheologie en de toenemende aandacht vanuit de Wereldraad van Kerken. Meijers schrijft enigszins ironisch dat het pro-Afrikaanse Nederlands Zuid-Afrikaans Werkgezelschap de eerste Nederlandse organisatie was die in 1966 een

zwarte Zuid-Afrikaanse dominee uitnodigde om een reeks lezingen te houden in Nederland.

De complexe materie in dit boek wordt behandeld in een aantal hoofdstukken, waar onder meer de emigratie naar Zuid-Afrika, de opkomst van de 'sprekende kerk', de 'zwarte revolutie', de politieke polarisatie in Nederland, de radicalisering van de Wereldraad van Kerken en de uiteindelijke aanvaarding van het PCR worden belicht. Meijers formuleert nauwkeurig en baseert haar bevindingen op gedegen onderzoek – hoewel de confessionele partijen hun meerderheid in het parlement verloren in 1967 en niet in 1972, zoals het boek claimt. Voor allen die geïnteresseerd zijn in de geschiedenis van deze protestantse kerken en de wisselwerking tussen religieus activisme, kerkelijke politiek en maatschappelijke ontwikkelingen is dit boek een bron van informatie en een bij tijden meeslepend verslag van een kwart eeuw Nederlandse geschiedenis.

JAMES KENNEDY, UNIVERSITEIT VAN
AMSTERDAM

Haenen, Marcel, **Tien paters op Gods grote akker. De laatste Nederlandse missionarissen in Brazilië** (Amsterdam: Prometheus, Rotterdam: NRC Handelsblad, 2008, 269 blz., €17,95, ISBN 978 90 446 1209 7).

Voormalig correspondent Latijns-Amerika voor NRC Handelsblad, Marcel Haenen, volgt in zijn boek de wonderlijke lotgevallen van tien paters in Brazilië. Koud achttien jaar oud vertrokken ze in 1956 om in tien jaar tijd door de Orde van de Karmelieten opgeleid te worden tot missionaris. Wat volgt is een carrière die in de meeste gevallen eindigt in een vaarwel aan de missie en niet zelden ook aan de kerk. Na korte of lange tijd slaat ziekte, ongelof of de liefde toe. Slechts enkele paters blijven de missie trouw. Haenen spoorde ze alle tien op met als resultaat een boek dat leest

als een trein. Hoewel inzet en einde uitgesproken nostalgisch zijn – het verloren rijke roomse leven uit de jaren vijftig en het WRR rapport uit 2006 – is de auteur ervaren genoeg om zich niet al te zeer te laten meeslepen door de fascinerende verslagen van een grotendeels verdwenen rooms-katholieke wereld.

Haenen beschrijft achtereenvolgens opleiding, uitzending en verdere lotgevallen van de tien jongens. Hij baseert zich daarbij grotendeels op interviews, brieven en dagboeken. Het geschetste beeld krijgt daarmee een grote mate van authenticiteit. Voordeel van deze aanpak is dat Haenen verleden en heden nauw met elkaar weet te verbinden. Beschrijvingen van het verleden worden op zeer natuurlijke wijze aangevuld door de interviews met de betrokkenen. Dat biedt verrassende inkijkjes in de levens van de paters en een directe reflectie op het gebeurde. Zo komt de lezer bijvoorbeeld meteen te weten dat het gedwongen vertrek (zonder afscheid) van Theo Waaijman uit Brazilië hem tot op de dag van vandaag boos weet te krijgen. Theo werd ziek en dat teken van God betekende helaas een terugkeer naar Nederland.

Ook anderen worden teleurgesteld en treden uit. Slechts een enkeling blijft 'Gods akker trouw bewerken'. Wat wel steeds meer duidelijk wordt is dat het boek eigenlijk niet over Brazilië gaat. Brazilië is veel meer het toneel waarop het rijke roomse leven nog wat langer stuiptrekt dan in Nederland. Het boek biedt dan ook nauwelijks een beschrijving van echte interactie tussen Nederlandse paters en Brazilianen, maar des te meer van de worsteling van de jonge paters met zichzelf, met de kerk, met het thuisfront en misschien nog het meest met een veranderende wereld. Uitgezwaaid en gesteund door vaak het hele rooms-katholieke dorp naar het verre missiegebied blijkt Nederland bij terugkomst haast onherkenbaar veranderd. Terwijl de achterblijvers dat als een natuurlijk en geleidelijk proces ervaren komt het voor de paters als een schok, overigens een vrij bekend fenomeen bij missionarissen.